

УДК 321.6/.8

Томашів В.

ТРАНСФОРМАЦІЯ ПОЛІТИЧНОГО РЕЖИМУ В НЕЗАЛЕЖНІЙ УКРАЇНІ: ЗАГАЛЬНІ ТЕНДЕНЦІЇ, ОСОБЛИВОСТІ ДЕФІНІЦІЙ

Розглянуто загальні тенденції, особливості та дефініції трансформації політичного режиму України впродовж періоду незалежності. Виділено основні етапи досліджуваного періоду.

Ключові слова: політичний режим, трансформація, перехідний період, демократія, авторитаризм.

Революція гідності в Україні 2013–2014 рр., в ході якої було повалено авторитарний режим В. Януковича, відкрила можливість побудови в нашій державі справжнього європейського, громадянського суспільства, стержнем якого є демократичний політичний режим. Чи використаємо ми цей шанс – покаже найближчий час, адже подібні можливості після Помаранчевої революції 2004 р. так і не були реалізовані.

Метою дослідження є спроба аналізу загальних особливостей процесу трансформації політичного режиму в Україні, його періодизації, динаміки та дефініцій. Серед сучасних досліджень щодо характеру політичного режиму в пострадянській Україні слід відзначити, насамперед, праці таких науковців, як А. Колодій, С. Лінецький, Ю. Мацієвський, В. Полохало, В. Дергачов, В. Якушик та ін. Однак є потреба узагальнюючого аналізу трансформації політичного режиму в Україні впродовж її незалежності, простежити динаміку, виділити періоди та особливості цього процесу. Останнє є об'єктом нашого аналізу.

Ще під час перебування України в складі СРСР розпочався процес трансформації українського суспільства, тобто переходу від одного типу суспільства до іншого – в нашому випадку від тоталітаризму до демократії. В політичній науці такі процеси визначають також через поняття «транзит», «перехід», «трансформація». Вони охоплюють зміни в усіх сферах суспільного життя, насамперед у політичній. Основою її змін служить трансформація політичного режиму – від тоталітарно-автократичного до демократичного.

Загальний аналіз показує, що в трансформації політичного режиму України можна виділити чотири основних періоди: 1) кінець 1980-х – 1996 р.; 2) 1996–2005 рр.; 3) 2005–2010 рр.; 4) 2010–2014 рр. Як бачимо, за винятком першого періоду, інші «прив'язані» нами до особи президента. І це не випадково. Як засвідчує історичний досвід, роль політичного лідера в перехідні періоди надзвичайно важлива. Саме він та його політична воля можуть стати генерато-

ром змін та реформ у всіх сферах суспільного життя, визначати майбутнє держави, особливо в перехідних, трансформаційних суспільствах.

Отже, в межах першого періоду трансформації політичного режиму в Україні (кінець 1980-х – 1996 р.) відбувалася руйнація тоталітаризму, зародження деяких демократичних елементів функціонування політичного режиму: відсутність політичних репресій, зародження ідеологічного та політичного плюралізму і поява на цій основі політичних партій, свободи слова, відносно демократичних виборів на різних рівнях влади. Одночасно відбувалося законодавче забезпечення цих змін, яке в цілісному загальному вигляді завершилося прийняттям нової Конституції в 1996 р. Домінуючими тенденціями цього періоду були демократичні, які включали в себе певні елементи охлократичності.

Прийняття демократичної Конституції не стало показником того, що в країні повністю утвердився демократичний режим. Один із головних елементів демократичного режиму – це домінування і дотримання закону в усіх сферах суспільного життя. Українські ж реалії виявились такими, що правляча верхівка продемонструвала своє небажання перебувати в правовому полі нею ж написаних законів. Унаслідок цього, пріоритетними стали неправові, тіньові, неформальні відносини як усередині правлячої еліти, так і в її відносинах із суспільством, що в кінцевому результаті стало нормою. Своєю чергою, суспільство через відсутність зрілих інститутів громадянського суспільства, насамперед реальної опозиції, виявилось неготовим контролювати владу та впливати на неї. Громадяни, перебуваючи в рамках посттоталітарної політичної культури, сподівалися на чергового «рятівника» в особі всенародно обраного президента чи іншої політично відповідальної особи. Все це сукупно з широкими президентськими повноваженнями, визначеними новою Конституцією, стали однією з причин того, що протягом 1996–2004 рр., у рамках другого періоду трансформації функціонування політичного режиму почали не тільки домінувати авторитарні тенденції, а й фактично сформувався авторитарний режим Президента Л. Кучми в одному з його найгірших проявів – кланово-олігархічному. В цей період відбулося згортання навіть тих демократичних елементів у функціонуванні політичного режиму, які сформувалися протягом попереднього періоду, зокрема обмеження свободи слова, перманентне застосування репресій стосовно політичних опонентів, концентрація влади в руках президентського оточення. Кульмінацією кучмівського авторитаризму можна вважати масові порушення під час президентських виборів 2004 р. Вони засвідчили недотримання правлячою елітою демократичних норм у політичній діяльності та стали однією з головних причин Помаранчевої революції 2004 р.

Революція започаткувала третій період трансформації політичного режиму в Україні, створивши умови та можливості для прискорення формування справжнього демократичного ладу. Але, попри зовнішні вияви демократизації, внутрішню динаміку трансформації режиму було фактично законсервовано. Зокрема, як зазначив Ю. Мацієвський, стиль ухвалення політичних рішень залишився непрозорим і непублічним. Так, за десять місяців 2005 р. Президент

В. Ющенко видав 42 укази з грифом «Опублікуванню не підлягає», а Кабмін – 13 постанов і розпоряджень із грифом «Не для друку» [3]. Акцентуємо увагу на тому, що стиль ухвалення політичних рішень, його непрозорість та закритість стали однією з головних складових суті й типу політичного режиму. Зміна форми правління держави на парламентсько-президентську республіку, протиборство між В. Ющенко і Ю. Тимошенко повернули режимові ще й ознаки охлократичності, притаманні йому в перший період трансформації, і стали однією з причин реваншу В. Януковича в 2010 р. Проте, підсумовуючи цей період, справедливо було б зазначити, що демократичні тенденції в трансформації українського політичного режиму були домінуючими.

Прихід В. Януковича до влади зупинив демократичні тенденції та призвів до зворотного процесу і руху до авторитаризму. Його початком стало скасування Конституційної реформи 2004 р. в жовтні 2010-го і повернення до моделі президентсько-парламентської форми правління. Мета цього кроку більш ніж зрозуміла – це концентрація державної влади, виконавчої вертикалі в одних руках, що є притаманним для авторитаризму. За три роки перебування при владі В. Януковичу вдалося підпорядкувати собі не лише судову владу, яка характеризувалася корумпованістю та залежністю від чиновництва, а й законодавчу. Україна, за прикладом Росії й Білорусі, швидкими темпами почала наблизитися до авторитаризму. Авторитарні тенденції в динаміці трансформації політичного режиму перемогли демократичні.

Вже в березні 2013 р. українські політологи констатували той факт, що трирічне правління Президента Януковича призвело як до трансформації моделі державного управління, так і зміни типу політичного режиму, який характеризувався відходом від демократичних цінностей. З часу правління Ющенка й Тимошенко Україна втратила ряд позицій в списку ознак вільних та демократичних країн за рейтингом неурядової міжнародної організації Freedom House, опустившись до рівня таких держав, як Пакистан, Колумбія та Мозамбік, і перейшла з розряду «вільних країн» до «частково вільних» [10]. Із названих політологами 12 основних ознак авторитарного режиму, політичне панування В. Януковича в Україні повністю відповідало восьми критеріям та ще чотирьом частково, зберігаючи деякі ознаки невикорінної демократії, громадянської свободи та недобудованого авторитаризму [10].

«Добудувати» авторитаризм В. Янукович та його оточення вирішили прийняттям т. зв. «законів 16 січня» 2014 р. під час Революції гідності для «викорінення демократії» та громадянських свобод. Розстріл демонстрантів у трагічні дні лютого 2014 р. можна вважати апогеєм сформованого клептократичного авторитаризму. Знаковим став і той факт, що політична кар'єра В. Януковича завершилася так, як і багатьох збанкрутілих авторитарних диктаторів – утеча з країни з нагробованим добром. Враховуючи це, згідно з існуючими класифікаціями авторитаризму в політології, можна визначити політичний режим В. Януковича як авторитарний та олігархічно-клептократичний.

Таким чином, динаміка трансформації політичного режиму в пострадянській Україні мала суперечливий і непрогнозований характер. Авторитарні тенденції перебували в стані протиборства з демократичною альтернативою і в цьому контексті перехідний період означав швидше невизначеність остаточних результатів їхнього змагання, незавершеність суперечливості і непослідовності самої трансформації режиму. Все це, на наш погляд, і визначає *особливість* посттоталітарного періоду та трансформації політичного режиму України порівняно з іншими посттоталітарними державами.

У даному контексті логічно постає питання дефініцій та типологізації такого режиму. Українські політологи розробили низку напрацювань з окресленої проблематики. Так, В. Полохало одним з перших звернув увагу на недемократичний характер трансформації політичного режиму в Україні, визначивши його як олігархічний та неототалітарний [6]. В. Сухонос вважає, що особливості трансформаційного процесу в Україні зумовили становлення специфічного «змішаного» державного режиму, в якому поєдналися риси основних «чистих» режимів: демократичного, авторитарного, тоталітарного, а також анархо-охлократичного [7, 158–178]. О. Фісун досліджував політичний режим в Україні крізь призму концепції неопатримоніалізму, яку започаткували західні політологи під час дослідження політичних систем та режимів постколоніальних країн Латинської Америки, Азії та Африки. Для них було характерним поєднання традиційних та модерних елементів у функціонуванні держави, політичної системи та режиму [8]. Ю. Мацієвський період останніх років президентства Кучми визначив як патримоніально-олігархічний авторитаризм [3].

Загалом, українські дослідники зійшлися в думці про недемократичність українського політичного режиму впродовж усіх років незалежності України, акцентуючи на його *перехідному* характері і, таким чином, визначаючи його як *перехідний*. Проте, як показує аналіз трансформації політичного режиму в Україні, подібне визначення викликає певне застереження. Ми вважаємо, що необхідним аспектом аналізу перехідного режиму є тривалість його функціонування в часі – протягом певного періоду режим може трансформуватися в інший, а може відбутися і його консервація в якусь усталену модель. Як відзначив С. Лінецький, перехідний політичний режим означає також певну нестабільність, нестійкість, тимчасовість. У цьому контексті важливою є визначальна риса – існуючий політичний режим має змінитися іншим [4, 172]. Останнє підтверджує досвід постсоціалістичних та пострадянських країн. Так, у Литві, Латвії та Естонії, не згадуючи вже про держави Центрально-Східної Європи, перехідний період тривав недовго і завершився остаточною трансформацією посттоталітарних режимів у демократичні. Своєю чергою, в Росії, Білорусі, Казахстані та інших пострадянських республіках (за винятком Прибалтики, Грузії, Молдови, можливо, Киргизії) політичні режими фактично сформувалися в авторитарній моделі. У Туркменістані в період президентства С. Ниязова було сформовано тоталітарний режим. Про перехідний період у Росії й Білорусі можна, на наш погляд, говорити лише в контексті президентства Б. Єльцина та

О. Шушкевича. Прихід до влади В. Путіна в Росії й А. Лукашенка в Білорусі став переломним для перехідного періоду в цих країнах у контексті його остаточної трансформації в авторитаризм.

Інакше, як показує аналіз, тривав процес переходу в пострадянській Україні, де трансформація політичного режиму певний час функціонувала як усталена сформована модель. В ній чергувалися демократична та автократична тенденції. Постає запитання: чи був цей режим перехідним? Якщо так, то від якого – демократичного чи авторитарного? Як бачимо, в різні періоди тенденції були різні. Погоджуємося з думкою С. Лінецького, що перехідність у цьому контексті означає швидше невизначеність остаточного підсумку їх змагання, незавершеність, суперечливість і непослідовність самої трансформації режиму, а, отже, його певну історичну самотність [4, 179]. Подібну думку висловив і М. Михальченко, котрий піддав сумніву міфологічну тезу про те, що в Україні не склалася політична система і політичний режим, і що вони мають перехідний характер. «Не могла існувати держава двадцять років без усталеної політичної системи. Тому варто обережно використовувати поняття «перехідний». Усі суспільства розвиваються (прогресивно або регресивно), усе змінюється, переходячи з одного стану в інший» [5], – зазначив науковець.

Отже, поєднання елементів різних типів політичного режиму в Україні, в т. ч. тоталітарного, робить очевидним те, що політичний режим України до 2014 р. мав змішаний, але *сформований* характер. Для його визначення варто застосувати поняття «гібридний політичний режим», який у сучасній політичній науці використовують для характеристики режимів, де поєднуються як авторитарні, так і демократичні методи влади. Такі політичні режими за своєю суттю та ознаками не належать ні до демократичних, ні до авторитарних. Це поняття вживають у двох значеннях: широкому та вузькому. В першому випадку ним позначають всю сукупність тих політичних режимів, які за своїми характеристиками не належать ні до демократичних, ні до авторитарних режимів. У другому – для позначення одного з різновидів такого роду режимів [9, 3]. Щоправда, згаданий термін використовували західні дослідники, зокрема Г. О’Доннелл та Ф. Шміттер для аналізу трансформації поствавторитарних режимів, для яких характерним є стан дихотомії авторитаризм–демократія. В українському випадку, на цей стан впливають також елементи тоталітаризму. Вони проявили себе як у специфічних рисах політичної свідомості та культури загалу правлячої верхівки, так і в політичному менталітеті значної частини українського суспільства, особливо у південно-східних регіонах країни. Враховуючи обидва значення поняття гібридного режиму як змішаного, вважаємо можливим його використання і щодо характеристики політичного режиму в Україні періоду незалежності. Змішаний характер, поєднання елементів демократичного, авторитарного та тоталітарного режимів дає всі підстави визначити його як *гібридний посттоталітарний, олігархічний політичний режим*. Поняття «посттоталітарний» в даному контексті означає напрям трансформації – від

тоталітарного режиму до авторитарно-демократичного, а «олігархічний» – те, що олігархія стала одним із головних гравців на політичній арені України.

Підсумовуючи зазначимо, що передбачити подальші напрямки процесу трансформації політичного режиму України в контексті Революції гідності складно. Він залежатиме, на наш погляд, від значної кількості внутрішніх і зовнішніх факторів політичної й соціально-економічної ситуації. По-перше, незважаючи на те, що за результатами позачергових виборів сформована в основному ідеологічно гомогенна проукраїнська та проєвропейська більшість, здатна демократизувати політичну систему та політичний режим, можливе суперництво між виконавчою та законодавчою гілками влади, що надаватиме режимові нестабільності. По-друге, важливим чинником стане наявність політичної волі правлячої верхівки до проведення масштабних політичних та соціально-економічних реформ. По-третє, на трансформацію політичного режиму впливатиме зовнішній фактор, зокрема агресія з боку Росії. В разі подальшої воєнної ескалації буде послаблено громадський контроль і тиск суспільства на процеси демократизації режиму. Увагу політично активного сегменту українського соціуму та інститутів громадянського суспільства буде зосереджено на війні. І нарешті, немалозначним буде рівень впливу на прийняття політичних рішень неінституціоналізованих структур – кланово-олігархічних угруповань, груп тиску тощо. Отже, політичний режим носитиме певний час ознаки та риси власне *перехідного*, поставторитарного гібридного олігархічного політичного режиму.

Tomakhiv V. Political Regime Transformation in Independent Ukraine: general tendencies, peculiarities, definitions. The article deals with the general tendencies, peculiarities and definitions of the political regime transformation during the period of the Ukrainian independence. The main periods are defined, peculiarities of transformation in the period under study are highlighted, and the problems of its definition are analyzed.

Key words: political regime, transformation, transition period, democracy, authoritarianism.

Томахив В. Трансформация политического режима в независимой Украине: общие тенденции, особенности, дефиниции. Рассмотрены общие тенденции, особенности и дефиниции трансформации политического режима Украины на протяжении периода независимости. Выделены основные этапы исследуемого периода.

Ключевые слова: политический режим, трансформация, переходной период, демократия, авторитаризм.

Література

1. Колодій А. До питання про політичний режим в Україні / А. Колодій // Сучасність. – 1999. – № 7–8. – С. 84–96.
2. Линецький С. Політичний режим в Україні (1991–1997) // Політологія : посіб. для студентів / за ред. : О. В. Бабкіної, В. П. Горбатенка. – К. : Академія. – С. 192.
3. Мацієвський Ю. Між авторитаризмом і демократією: політичний режим після «помаранчевої революції» [Електронний ресурс] / Ю. Мацієвський. – Режим доступу : <http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=1&n=63&c=1399>.
4. Мацієвський Ю. Смена, транзит или цикл: динамика политического режима в Украине в 2004–2010 гг. [Электронный ресурс] / Ю. Мацієвський. – Режим доступа : http://cpr.oa.edu.ua/wp-content/uploads/2010/12/Matsiyevsky_Smena-tranzit-ili-cycl_Polis_%E2%84%965_2010.pdf.
5. Михальченко М. Політична система в Україні: що ми модернізуємо? [Електронний ресурс] / М. Михальченко. – Режим доступу : <http://www.viche.info/journal/2358/>.
6. Полохало В. Політологія посткомуністичних суспільств в Україні та Росії // Політична думка. – 1998. – № 2. – С. 17–18.
7. Сухонос В. В. Динаміка сучасного державно-політичного режиму в Україні: антиномія демократизму і авторитаризму : моногр. / В. В. Сухонос. – Суми, 2003. – 336 с.
8. Фісун О. А. Демократія і неопатримоніалізм у сучасних теоріях політичного розвитку : дисертація ... д. політ. н. : 23.00.01 / О. А. Фісун. – К., 2009.
9. Шипунов Г. Гібридні політичні режими як феномен суспільно-політичної трансформації пострадянських країн (на прикладі України, Росії та Білорусі) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.dep.kiev.ua/confer/Conference/Shipunov.html>.
10. Україна набула майже усіх 12 ознак авторитарної держави [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://vgolos.com.ua/articles/ukraina_nabula_mayzhe_usih_12_oznak_avtorytarnoi_derzhavy_106965.html.